

בעקבות התנועה האבודה לאיכות הסביבה, או: האם התנועה האקולוגית היא מיתוס מודרני*?

פרנק איקטר

ליואכים רדקאו כמלאת לו 65 אביבים

מעטות המדינות אשר הפכו את התודעה האקולוגית המודרנית ליסוד של תפיסתן העצמית הלאומית כפי שעשתה זאת הרפובליקה הפרלית הגרמנית. בעוד שבארצות הברית, למשל, נושאים אקולוגיים הנם שנויים לרוב במחלוקת, כמעט כל אזרח גרמני מייחס לעצמו תודעה אקולוגית מוצקה. מאז שנות ה־80 ניתן אפילו לדבר על מאפיין לאומי: באותן שנים הייתה הציבוריות הגרמנית טרודה בראגה לעתיד היעדרת שנשקף להם איום הגשם החומצי, בזמן שהצרפתים התבוננו מנגד בניכור בפרץ הרגשות הסנטימנטליים, בעודם מלגלים על "le Waldsterben" של שכניהם ממזרח.¹ מאותה עת ואילך, הקפיד הגרמני הטיפוסי להפריד את האשפה לסוגיה ביסודיות המתבקשת, בעודו מבחין בגאווה כיצד הרפובליקה הפרלית הגרמנית הולכת ותופסת תפקיד מרכזי ופורץ דרך בדיפלומטיה הסביבתית העולמית. ואילו מבקרים מחוץ לארץ מציינים בהשתאות שטורכינות הרוח הפכו זה כבר לסימן היכר של הנוף הגרמני.

מטרת המאמר הנוכחי אינה להעמיק בנבכי הדיון הפוליטי באשר לתקפות התיאור העצמי שניתן לעיל. עניינו של המאמר בהוכחה שמאחורי דיוקן עצמי זה חבוי דיוקן היסטורי, אשר המחקר ההיסטורי-סביבתי עיטר בשורה ארוכה של סימני שאלה כמרוצת השנים האחרונות. מבלי להקדיש לכך מחשבה ראויה, הדיוקן העצמי שתיארנו יוצא מנקודת הנחה הגורסת שתודעה אקולוגית נדרשת להיות אידיאליסטית, וכי תודעה זו חוללה את פריצת הדרך רק בעת האחרונה. לעומת זאת, המאמר הנוכחי מציג את הראייה שכנגד, דהיינו שבתחום התודעה

* ד"ר פרנק איקטר, המרכז לאיכות הסביבה ולהיסטוריה ע"ש רייצ'ל קרסון, מינכן. תרגום מגרמנית: אוהד קאהן.

הסביבתית בהיסטוריה הגרמנית ישנה מסורת של רבגוניות, וכפועל יוצא מכך, התודעה הסביבתית השלטת לפי שעה אינה אלא תוצאת הביניים החודשה בתהליך התפתחות היסטורי מתמשך. בזאת המאמר מכוון להיסטוריוזציה של העידן האקולוגי החסרה זה זמן רב, היסטוריוזציה המציעה בתורה גם פרספקטיבות חדשות לדיון הפוליטי.

הצורך הפוליטי פוגש בכוונה ההיסטוריוגרפית לתת דין וחשבון ביקורתי על מצב המחקר על אודות התנועה הסביבתית הגרמנית. אחת האמיתות הנדושות של המקצוע גורסת שההיסטוריה של איכות הסביבה כבר בגרה ובינתיים זוכה להכרה כתת-דיסציפלינה מוכרת של מדע ההיסטוריה.² ברם, לבטח אין משמעות הדבר שמשקעי העבר משלב הינקות של התפתחות המחקר סולקו לחלוטין. במבט לאחור, ברור לכול שמחקרים מוקדמים שהתחקו אחר מקורות התנועה הירוקה עשו זאת באופן נאיבי ביותר. מנקודת מבט של היום, המחקרים החלוציים של רולף פטר זיפרלה (Sieferle) ושל אולריך לינזה (Linse) מעוררים תדהמה, בראש ובראשונה בשל הוודאות העצמית יוצאת הרופן שבה יכלו להגדיר בזמנו את מושא מחקרם – ההיסטוריה של התנועה הסביבתית. על ביטחון עצמי זה ערערו מאז שורה ארוכה של מחקרים, וההגדרה של מה שמהווה את "תנועת איכות הסביבה" כמושא ממשי של המחקר ההיסטורי הופכת קשה יותר ויותר.³ עם זאת, עד כה בלט בחסרוננו כל דיון מקיף בקושי זה.

המאמר הנוכחי משרטט בראשיתו בקווים כלליים את ההתפתחויות שהתחוללו במחקר ואשר הובילו לטשטוש קווי המתאר ההיסטוריים של התנועה הסביבתית הגרמנית. הסעיף השני במאמר יוקדש לתולדות התנועה הסביבתית תחת המשטר הנאצי, שכן תקופה זו ממלאת עד היום תפקיד מפתח בתודעה ההיסטורית של התנועה בגרמניה. הסעיף השלישי דן בהתפתחויות בחקר תולדותיו הבינלאומיים של תחום איכות הסביבה, המחריפים אף יותר את המשבר המשורטט כאן. בסעיף הרביעי יועלו רעיונות מספרי שתכליתם לאפשר למחקר ההיסטורי של איכות הסביבה לשוב ולהגיע לידי הבנה בהירה של התנועה שהיא מושא הניתוח ההיסטורי שלו. החלק החותם בקצרה את המאמר דן בהשלכות הפוליטיות של ממצאיו.

ודאות מעוררות: היסטוריוגרפיה של התנועה והסביבתיות הגרמנית

הדחף הראשון לבחון מחדש את הנרטיב של תולדות התנועה הסביבתית צמח כבר בשלב מוקדם כתוצאה מאיחוד גרמניה. היה ברור לכול שחסידי הגנת הטבע והסביבה המזרח-גרמנים התפתחו במסלולים היסטוריים שונים לגמרי מעמיתיהם

במערב. היסטוריה ייחודית זו יכלה כעת לדרוש בזכות את מקומה בהיסטוריה הכללית של התנועה הסביבתית הגרמנית, אלא שתביעה זו נותרה במידה רבה ללא מענה. עניין זה קשור ללא ספק באופן הרוק לאופי שנשא איחוד גרמניה, שהיה, למעשה, אימוצם של מנהגים מערב גרמניים במזרח גרמניה תוך כדי התעלמות גסה למדי ממסורות מקומיות קיימות. במיוחד לא ניתן להתעלם מהעובדה הבולטת לגבי תחום האקולוגיה, שכן במהלך עניינים היסטורי ספציפי זה לא היה מדובר רק בהשלטת החוק המערב גרמני במזרח המדינה, אלא ניתן אף לדבר על כיבוש של צורות השיבה ושל הביטוס. בנימה זו, יותר מפעם אחת אותנו מגני הסביבה המערב גרמנים לעמיתיהם המזרח גרמנים שהדיון המערב גרמני התקדם כבר הלאה. חולשת מפלגת הירוקים (Bündnis 90/Die Grünen), הכושלת שוב ושוב בניסיונה לעבור את חמשת אחוזי החסימה במזרח גרמניה, משקפת בנאמנות את הדחיקה לשוליים של מסורות מזרח גרמניות, כל זאת אף על פי שהמפלגה נושאת עדות לשילובה של תנועת זכויות האזרח המזרח גרמנית אפילו בשמה.⁴

בדומה לתנועה הסביבתית, כך גם בהיסטוריוגרפיה טרם הגיעו הדברים עד כדי בירור מלא של טיב האתגרים שמציבות המסורות המזרח גרמניות. אכן, הדבר קשור במידה מרובה ל"סכי העיניים" המגבילים את ראייתם של הגרמנים שאוחרו מחדש, אך גם להתפתחות המחקר ההיסטורי של איכות הסביבה במזרח גרמניה. מלכתחילה רווחה נטייה חזקה לטפל בתולדות התנועה הסביבתית המזרח גרמנית כתחום מחקר נפרד, אשר לעתים אף טופל באגרסיביות רבה עד כדי בידודו. הגדיל לעשות בהקשר זה הרמן בהרנס (Behrens), שבאמצעות המכון הנמרץ שלו להיסטוריה של איכות הסביבה ופיתוח אזורי, עלה בידו להבטיח את שלומם של מקורות ועדויות רבים.⁵ חוקרים כדוגמת אנדריאס דיקס (Dix), שהתבוננו בהיסטוריה של מזרח גרמניה בהקשר גרמני רחב יותר, ראו עצמם נאלצים על כן להתמודד שוב ושוב עם ביקורת בלתי נעימה.⁶ על מצבו האומלל של שדה מחקר זה מעידה אולי יותר מכול העובדה שעד היום אין בנמצא אף לא מאמר אחד המנסה את כוחו בהשוואה תוך-גרמנית מקיפה. אפילו מקומה של סינתזה משביעת רצון של תולדות תחום איכות הסביבה המזרח גרמני עדיין נפקד.

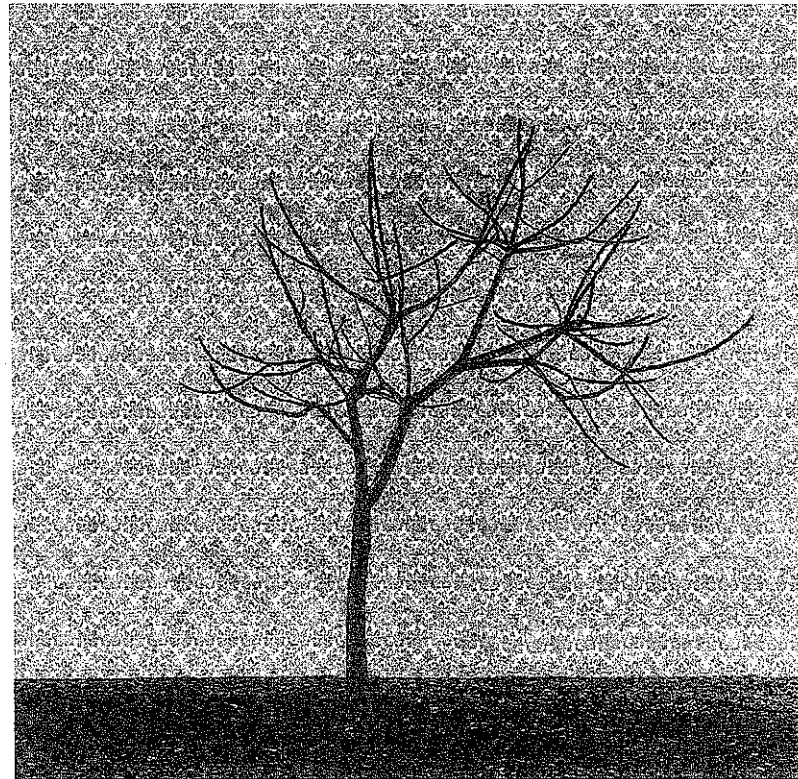
ערעור שני על ודאויות העבר צמח מתוך מחקר תולדות איכות הסביבה בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה, הנהנה בשנים האחרונות משגשוג ניכר. באופן מסורתי, על פי התפיסה העצמית של התנועה הסביבתית, התפנית המכוננת לעבר תודעה אקולוגית של בעיות היסוד התחוללה סביב 1970. אלא שלפי המחקרים האחרונים, מעמדו המכונן של מפנה אקולוגי זה הולך ומיטשטש. מחבר שורות אלה אינו הף מתרומה להתפתחות מחקרית זו, שכן בעבודת הדיסרטציה שלו הדגים שהמחאה כנגד בעיות זיהום אוויר הגיעה כבר בשנות ה-50 לדרגת איכות

דרך נוספת לבחינה ביקורתית של התפנית סביב 1970 היא זו שבה צועדת מוניקה ברגמאיר (Bergmeier), במחקרה על המדיניות הסביבתית של מדינת בוואריה. ברגמאיר מודדת את הפוליטיקה בקנה המידה של הרטוריקה האקולוגית שלה: עצמה ומגיעה למסקנה שלילית חריפה: בפועל, יישומה של מדיניות אקולוגית נמרצת בבוואריה סוכל באופן ממוקד – וזאת דווקא במדינה שעד היום מציינת במלוא הגאווה שהייתה לכאורה הראשונה במדינות גרמניה ליצור משרת שר לאיכות הסביבה.¹⁰ האגודה להגנת הטבע הגרמנית (NABU), אשר לרגל יובל המאה להיווסדה עסקה באופן אינטנסיבי יותר בתולדותיה שלה, אף ממקמת בהצגתה העצמית את התפנית הראשית בשנות ה-80 של המאה ה-20: רק בעשור זה השתחררה לראשונה האגודה (שהחלה את דרכה ב-1899 כאגודה להגנת הציפורים) מהתמקדות צרה בשמירה על הציפורים, והתפתחה לשחקנית חברתית-אזרחית אגרסיבית העוסקת בכל קשת הנושאים הסביבתיים.¹¹ אפשר שהצגת דברים זו, שעד כה לא נבחנה באופן מדעי בידי גורם בלתי תלוי, כרוכה גם בכך שאחד מגיבוריו המרכזיים של סיפור היסטורי זה, דובר הנוער הפדרלי של האגודה דאז, יוכן פאלסבארט (Falsbarth), כיהן כיו"ר בשנת היובל.

עם זאת, אין בכל אלה כדי לפרוק את אבן הדרך החשובה של 1970 מכל משמעותה ההיסטורית. הדבר נכון במיוחד אם מביאים בחשבון את ההקשר הבינלאומי. 1970 הוכרזה, למשל, כשנת הגנת הטבע מטעם המועצה האירופית. גם בארצות הברית הייתה 1970 לשנה חשובה מבחינה אקולוגית, אמנם ללא התכונן ארוך הטווח: המחאה הספונטנית של "Earth Day" (22.4.1970) זוכה עד ליום זה להילה אגדתית בקרב חוגים סביבתיים. וב-1972 התקיימה בשטוקהולם ועידת הפסגה הנודעת לאיכות הסביבה, שהמשיכה לשאת בכתר הוועידה החשובה מסוגה עד לפסגת כדור הארץ שנערכה בריו דה ז'נרו ב-1992. ושוב, שנה אחר כך פרסם ארנה גס (Naess) את מאמרו הנודע על "הרדוד והעמוק", הנמנה עם כתבי הקודש של תנועת "האקולוגיה העמוקה". הוויכוחים בגרמניה לא נותרו כמוזן מחוסנים מפני ההתפתחויות הבינלאומיות הללו. ועם זאת מעניין לראות שאפילו היסטוריונים הרבקים ברעיון התפנית סביב 1970 עושים זאת ביומרה מועטה בהרבה מבעבר. כך, למשל, נפרד ינס איבו אנגלס (Engels) מהניסיון לספק הסבר מקיף-כול, והוא מתרכז בשינוי הפוליטי השקט (בעבודת ההביליטציה שלו בנושא מדיניות הטבע של הרפובליקה הפדרלית הגרמנית). במיוחד מעניין אנגלס "לא להבהיר מדוע נוצרה תנועת איכות הסביבה, אלא פיצד עובדה הבעיה של הטבע המאיים במרחב הפוליטי של הרפובליקה הפדרלית הגרמנית".¹²

בין לבין התגבשו כאתגר ייחודי שתי הכרונולוגיות המסועפות של התנועה הסביבתית ושל הפוליטיקה הסביבתית. עבור תולדות איכות הסביבה המוקדמות,

שונה. כאשר תבע וילי ברנדט ב-1961, בניסוח שהיה מאז למפורסם, את "השמים הכחולים מעל הרזה", למעשה ביטאו דבריו הכרה פוליטית גרידא במורת רוח שניכרה זה כבר.⁷ בתחום הגנת הטבע ניתן לזהות בשנות ה-50 של המאה ה-20 גם יוזמות ספקטקולריות כגון המאבק על ערוץ הוואטאך (Wutachschlucht) בדרום היער השחור. מחלוקת זו, שבמהלכה הביעו קרוב ל-200,000 בני אדם את מחאתם בחתימת ידם, מתועדת בפרוטרוט בעבודת הדיסרטציה של סנררה צייני (Chaney) שראתה אור לאחרונה.⁸ גם אלמוט לה (Leh) מדגישה את ההתפתחויות שהתחוללו לפני 1970: בקרב הממונים על שמירת הטבע במדינת נורדרייין-וסטפליה תועדה אווירת שינוי שהלכה יד ביד עם חילופי המשמרות בין הדור הוותיק לדור הצעיר, שגדל בגרמניה שלאחר 1945.⁹

טל שוחט, ללא כותרת, 2001, 100x100 ס"מ, באדיבות האמנית וגלריה רחובלד

הקשר בין תנועה לפוליטיקה היה עדיין פשוט ביותר: נקודת המוצא המובנת מאליה הייתה שתנועה נמרצת כופה בהכרח תגובות פוליטיות – אימוץ שקוף של תבניות הפרשנות של התנועה הסביבתית עצמה. אך חתך אורך של תולדות זיהום האוויר מדגים עד כמה גדול באמת עשוי להיות הפער בין התנועה לפוליטיקה: בעוד שהפולמוס סביב בעיות זיהום האוויר בתקופת הרייך השני הגיע לרמת אינטנסיביות העתידה להישנות רק עם חלוף עשורים רבים, נפקד מקומה של תגובה פוליטית הולמת כמעט לחלוטין. ולעומת זאת, בתקופה שבין מלחמות העולם הנוחח היסודות הראשוניים של סגנון הרגולציה הקורפורטיבית, דווקא בזמן שהמחאה הציבורית שככה באופן ניכר. למען האמת, הרמוניה בין הפוליטיקה הסביבתית לבין התנועה הסביבתית שררה לכל המוקדם במהלך שנות ה-50 הארוכות: את הרפורמה בתחום ההגנה כנגד זיהום אוויר בעת ההיא הגיע לחץ ניכר של דעת הקהל. על כל פנים, אפילו מתאה זו כמעט לא התאפיינה בהתאגדויות מסודרות, כך שבאופן פרדוקסלי התקדמה המהפכה האקולוגית במישור המנהלי יותר מאשר במישור החברה האזרחית. במילים אחרות, אף על פי שלמן תחילת שנות ה-60 כבר נוצרו התנאים להתגוננות מודרנית מפני זיהום אוויר, התעכבה ההתגייסות האקולוגית בתחום זה במשך עשור שלם.¹³ די בשרטוט גס זה כדי להראות שאבד הכלח לחלוטין על מודל הגירוי-תגובה הפשטני שרווח בפרסומים מוקדמים רבים. מי שעדיין מנסה כיום להסביר את התפתחות התנועה הסביבתית באמצעות הסתמכות מהותית על "דחיפות העולה מן הבעיות", אינו מוכיח בכך אלא שאין הוא יודע מה הוא שח.

ערעור רביעי נבע, לכסוף, מהגילוי כי שורשי התנועה הסביבתית מגוונים באופן מהותי יותר מכפי שהיה אפשר לשער על סמך המחקרים המוקדמים. דבר זה ניכר במיוחד בתחום הגנת הטבע ונוף המולדת (Heimatschutz), שם שלטה בכיפה קריאה אישית מאוד, אשר מיקמה את מקורות התנועה אצל הוגים כרוגמת הוגו קוננוץ (Conwentz), ארגסט רודורף (Rudorff) ופאול שולצה-נאומברג (Schultze-Naumberg).¹⁴ ריבוי המסורות שנכרכו יחדיו בתנועת הגנת הטבע סביב 1900 נודע ברבים, לכל המאוחר, עם פרסום עבודת ההבליטיציה של חוקר התרבות פרידמן שמול (Schmoll).¹⁵ בין היתר, השף שמול גם את המסורות שבגרמניה הלא-פרוסית, שעד אז נעלמו מעין המחקר מפאת קיבעונו הכפייתי להתרחשויות שסביב הרשות הפרוסית לשימור ערכי טבע ראויים להנצחה.¹⁶ שוב ושוב התנועה לשמירת הטבע מציגה את עצמה כסתירה מתחלפת בין שם עצם לתואר: תנועה חברתית מלאה באינדיווידואליסטים. ניתן להסביר חלק גדול מכוח המשיכה של התנועה בכך שהיא פתוחה במידה רבה להעדפות ולנטיות אישיות, בהיבט שהיא תובעת עד היום מידה מועטה של מחויבויות ביחס לתנועות חברתיות

בנות-השוואה. ואולם, כיצד ניתן לתת דין וחשבון אנליטי למצב עניינים זה בלי להתדרדר למצב של קריסה מושגית?

מעין הסדר נזיקין: הנאצינל-סוציאליזם כירושה מכבידה

גם בהיסטוריה של התנועה הסביבתית, התקופה הנאצית הנה נושא קשה כשם שהוא בלתי נמנע. השוואה בינלאומית מבהירה את מצב העניינים יוצא הדופן של התנועה הסביבתית הגרמנית: בעוד שהתנועה הסביבתית האמריקאית מביטה בגאווה על אילן היוחסין שלה, מהנרי דייוויד ת'ורו, דרך ג'ון מויר (Muir) ועד אלדו לאופולד ורייצ'ל קרסון (Carson), הרי שהתנועה האקולוגית הגרמנית התנערה בחרדה מחלוציה ההיסטוריים. המסורות של שמירת הטבע ונוף המולדת היו נטועות בעיקרן בחוגים שמרניים, והן חלפו במסגרת התקופה הנאצית. כיוון שכך, התעורר צורך מובן מאוד מבחינה סובייקטיבית, אך הרה אסון מבחינה היסטוריוגרפית, למקם את ההתגייסות האקולוגית החדשה כביכול מחוץ להיסטוריה. יואכים רדקאו (Radkau) אף הציג לאחרונה בריאיון עמו תזה הגורסת שחווית העבר הנאצי חסמה במשך זמן רב את התפתחותם של מוסדות מחקר של תולדות התנועה הסביבתית בגרמניה: להבדיל מתנועת הנשים, התנועה הסביבתית הגרמנית מעולם לא עודדה את יצירתה של תת-דיסציפלינה היסטורית, שכן עלה החשש שהמבט ההיסטורי יחשוף לאור היום קשרים פסולים, אשר מגני הסביבה השמאליים-ליברלים הקוסמופוליטיים של שנות ה-80 לא רצו להיות מזוהים עמם.¹⁷ אם מהרהרים בכך שבמרבית מדינות המערב השכנות תהליך ההתמסרות של ההיסטוריה של איכות הסביבה מתקדם מבגרמניה, אזי נראה שלתזה זו יש על מה להסתמך.

לפיכך נראה שאין זה מדויק לגמרי לייחס לתנועה הסביבתית הגרמנית הרחקה מכוונת של עברה הנאצי. שהרי אקט של הרחקה מותנה מראש בתודעה זמינה של מסורת. דהיינו, עבור מגני הטבע, התקופה הנאצית הופכת לעול של ממש רק אם הם ממקמים את עצמם במסגרת אותה מסורת היסטורית. אלא שחלק גדול מתנועת איכות הסביבה דוחה מפורשות בדיוק מיקום שכזה במסגרת היסטורית זו. דווקא משום כך, ניכר שמאחורי ההתנערות החדה וההמצאה המחודשת כביכול של האקולוגיה עומדת בהחלט תודעה היסטורית. ברם, לא צמחה מכך קריאה רחבה לבחינה מרוקדקת יותר: די היה בתודעה העמומה שבעברה של התנועה להגנת הטבע חבויות תהומות היסטוריות אפלות. כך נמשך הדבר עד שבשנת 2002 נערך כנס בחסותו של השר הפדרלי להגנת הסביבה ירגן טריטין (Trittin), אשר הפך את הנושא לגלוי לקהל הרחב ולבר-דיון.¹⁸ במהלך האירוע התברר גם

שהתהפכו קווי החזית המסורתיים בשרה הריון הזה: להגנה על האבות – אשר ברגיל מלווה כל ריון על העבר הנאצי בגרמניה – לא היה כאן כל זכר; להפך, מבחינות רבות מגני הטבע שרטטו את עכרם הנאצי באופן דרמטי יותר מהדוכרים בכנס.¹⁹

בייחוד תקף הדבר בנוגע לזיקות האידיאולוגיות שבין האתיקה של הגנת הטבע לבין האידיאולוגיה הנאצית. אלה עמדו בין כה וכה במרכז עבודות המחקר המוקדמות, ככל הנראה משום שפן זה אפשר למצוא ציטטות מפלילות ללא מאמץ גדול. במחקר שהתפרסם כבר ב-1970, הציג ולטר מראס (Mirass) מבחר נרחב של התבטאויות בעלות ניהוח נאצי של מגני טבע. מאוחר יותר הפכו יואכים וולשקה-בולמהן (Wolschke-Bulmahn) וגרט גרנינג (Gröning) את הבאתן של ציטטות כגון אלה לסימנם המסחרי.²⁰ לבלבול תרמה במידה לא-מועטה הגימה שבה הציגו כותבים אלה לעתים קרובות את ממצאיהם, משל רצו לומר "כאן תיחשף אמת בלתי נעימה". למעשה, עבור מגני הטבע, שהתברגו בשנות ה-80 וה-90 לתפקידים בכירים, הייתה זו אמת נעימה ביותר. כבר הוזכר שדור זה עבר את תהליך החברות הפוליטי שלו מתוך עימות עם תפיסה מוגבלת יותר, ומבחינה פוליטית, שמרנית יותר של בעיות הגנת הטבע והסביבה. הטלת אשמה במגני טבע הדורי להט נאצי הייתה לפיכך רצויה מבחינה פוליטית, ואמנם סיפקה למגני הטבע הצעירים יותר שעת כושר להגביה את קורות חייהם מבחינה מוסרית. אם מגני הטבע ונוף המולדת בזמן התקופה הנאצית התעוורו מבחינה אידיאולוגית ואם ההיסטוריה שלאחר 1945 לא העירה שהתרחשה תפנית, אזי כל אלה שתפסו בשנות ה-80 את המאבק על הגנת הטבע ונוף המולדת במונחים מסורתיים, לחמו בריבזמן בשירידי האחרונים של הפשיזם.

ספר שהוציא לאור המשרד הפדרלי להגנת הטבע ב-2006, לרגל יובל ה-100 שלו, מדגים עד כמה פרשנות זו מיושמת בצורה גמרה בתחום הגנת הטבע. עורך הספר, הנס ורנר-פרוהן (Werner-Frohn), מצייר בצבעים קודרים את העיוורון האידיאולוגי של מגני הטבע, רק כדי להדגיש באותה נשימה שהטבע עצמו והפעילות המעשית להגנתו התייסרו תחת שלטון הנאצים.²¹ הסתירה הזועקת לשמים בין שתי הטענות נעלמה כפי הנראה מעיני הכותב: מדוע לא התפכחו מגני הטבע מאשליותיהם כאשר הטבע היה תחת איום? מעבר לכך, תזה כזו מתעלמת מהספק המהותי שהוטל בקרבה אידיאולוגית בין שתי התנועות, כבר בכנס המדעי של 2002. בהקשר זה הולמת אזהרתו של פרידמן שמול מפני "ליקוט וסימון שקדניים של אוצר מילים קסנופובי מתגרה", שכן על ידי כך ניתן כמדומה להביא ראיה לכל תזה ולהיפוכה.²² בינתיים התבססה קריאה מתוקנת, שאינה מטשטשת את ההוכחות לקיומן של ציטטות גזעניות ואנטישמיות, אך גם מצביעה

על קיומם של הברלים חשובים לצד קווי דמיון – כמו המתח בין הביזור האזורי האופייני להגנת נוף המולדת (Heimatschutz) לבין הריכוזיות האופיינית לנאציזם, או המשמעות שנודעה לדארוויניזם ולאנטישמיות בהקשר הרחב יותר של שתי התנועות. אם כן, התנועה הנאצית והגנת הטבע ודאי לא היו יריבות, אך גם לא בעלות ברית טבעיות.

מצד מחקר ההיסטוריה הנאצית, יש להשתומם כיצד דימוי נדוש זה של אידיאולוגיזציה-לכאורה החזיק מעמד זמן כה רב. הרי לכל היאחור מאז פרסום ספרו רב-ההשפעה של ג'פרי הרף (Herf) *Reactionary Modernism*, נחשפו ברכים זיקתן של גישות מודרניות ואנטי-מודרניות כאחד לנאציזם, כמו גם התהודה הציבורית העצומה שממנה נהנו הקולות האקולוגיים בביקורת התרבות האנטי-ליברלית של תקופת ויימאר.²³ אנו יכולים להתיר מאחורינו בנקל ויכוחים אלה עם התפתחותן של חלופות עדיפות להשקפות הפשטניות במישור האידיאולוגי. ישנם רמזים לכך שלפוליטיקה המעשית נודעה חשיבות ניכרת הרבה יותר בהתקרבותה של תנועת הגנת הטבע למדינה הנאצית. חוק הגנת הטבע של הרייך השלישי מ-1935 יצר תנאים נוחים ביותר למלאכת הגנת הטבע. הודות לזכויות ההפקעה שנכללו בו הוא אף הרחיק מעבר לאפשרויות המקובלות במדינות חוק דמוקרטיות.²⁴ יישום החוק הוביל לפריחה קצרת מועד, אך אינטנסיבית, של הגנת הטבע, ללא אה ורע בהקשר האירופי. ככל הנראה, גרמניה הנאצית הייתה המדינה האירופית היחידה שחוותה פריחה של מלאכת שמירה על הטבע מעשית בשנות ה-30 של המאה ה-20. מחבר שורות אלה דן בהרחבה בפריחה זו במקום אחר, ולכן יימנע מלהעמיק כאן בנושא זה.²⁵

ראוי לציין שההתמודדות הסבוכה ממילא עם הנושא הסתבכה עוד יותר. ישנן עדויות שלפחות מקצת הקרקעות שהופקעו בזמנו או נמכרו מתחת לערך השוק מצויות עד היום בחזקת המדינה ומוכרות כשמורות טבע. יתר על כן, הפקעת הקרקע הפכה לנושא פוליטי רגיש בהקשר של יישום הקווים המנחים לבתי גידול של החי והצומח של האיחוד האירופי. לא ייפלא, אפוא, שעניינה של המגמה להגנת הטבע בתולדותיה פחת באופן ניכר לאחר הכנס הנזכר. על כל פנים, הזמנים שבהם היה אפשר לפטור את הנושא בהתקפות חריפות על דור האבות חלפו ואינם.

היטשטשנות קווי המזתאר הירוקים: פרטפקטיבות בינלאומיות

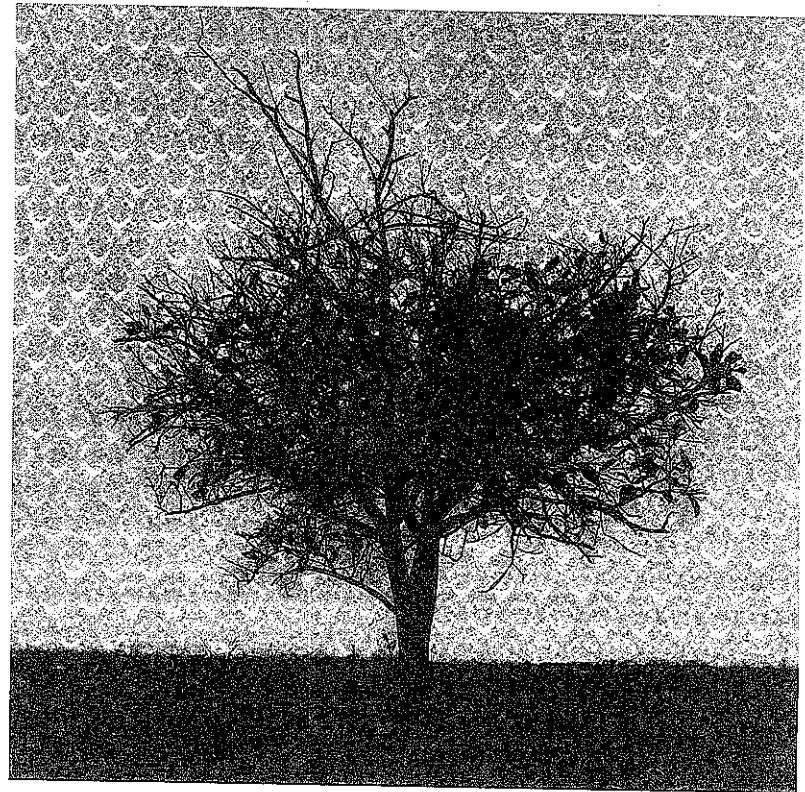
הפרקים הקודמים הציגו בבירור את מצבו הסבוך של המחקר הגרמני: המחקר החדש שחק רבים מהפרמטרים ששימשו עד כה להגדרת מושא המחקר ולסיווגו,

היותה של גרמניה ארץ לא־נודעת על מפת ההיסטוריוגרפיה של ה"צדק הסביבתי" מעידה ודאי על קרתנות מטוימת מצד המחקר ההיסטורי של הסביבה בגרמניה. ספר שהופיע ב־2006, המבטיח בכותרת המשנה שלו להביא "זיכרונות עולמיים של אי־צדק אקולוגי", מכיל, לצד עבודות רבות מאמריקה, גם מאמרים על אוסטרליה, ניו־זילנד, סין וטייוואן, תאילנד, זימבבואה, ניגריה, דרום אפריקה ומקסיקו. באופן מביך משהו, מייצג את אירופה מאמר יחיד מפּינלנד, אם אין ברצוננו לזקוף לזכות אירופה את המאמר על החבל הצרפתי שמעבר לים, מרטיניק.²⁶ מותר לקוות שבטווח הארוך יתפתח עניין במחאות דומות גם במרכז אירופה. לא קשה לשער שבמקרה זה קווי המתאר של מושא המחקר יישטטשו עוד יותר.

תנועת ה"צדק הסביבתי" אינה הגורם הממריץ היחיד של תודעה אקולוגית בארצות הברית בשנים האחרונות. הסינתזה של "תולדות" התנועה הסביבתית שערך רוברט גוטליב (Gottlieb) משלבת באילן היוחסין שלה יוזמות ואישים שוודאי לא היו רואים את עצמם כשייכים לשורות התנועה.²⁷ הרחבה שכזו בהחלט עולה על הדעת גם בהקשר הגרמני: האם התנועה לרפורמת הגוף, למשל, היא חלק מהמסורת של התודעה האקולוגית?²⁸ חובה לציין שהגדרתו המרחיבה של גוטליב זכתה גם לביקורת בהקשר האמריקאי, ועם זאת אנו רשאים לראות בה לפחות גורם מניע לחשיבה ביקורתית מחודשת על אודות ההגדרה הצרה במיוחד של המחקר הגרמני נכון להיום. מנקודת מבט היסטורית־עולמית, ניכר ביתר שאת הערך שנודע לחיבור משמעותי יותר בין התגייסות אקולוגית להתגייסות חברתית. בהתייחס לתנועה הסביבתית באסיה, מדגיש העיתונאי האמריקאי לענייני סביבה ג'יימס דיוויד פאהן (Fahn), ששילוב בין התגייסות אזרחית ירוקה לבין התגייסות אזרחית חברתית היא בבחינת הכלל.²⁹

מקורו של תמריץ שלישי מצוי בחשיפה הגוברת לרישות העולמי שבין תנועות סביבתיות. באופן אופייני מאוד למחקר הגרמני, פרידמן שמול מעמיק במחקרו בנככי ההברלים האזוריים בתוך תנועת הגנת הטבע ונוף המולדת הגרמנית, אך כמעט אינו מהין להסב מבטו אל מעבר לגבולות גרמניה.³⁰ לעומת זאת, משמחת העובדה שאנה־קטרניה ובוזה (Wöbse) מנתחת במחקרה את דיפלומטיית הסביבה של חבר הלאומים; אך נדמה שאין בכך כדי למצות את הפוטנציאל של שינוי הפרספקטיבה, אלא באופן ראשוני.³¹ יש עדויות לכך שתנועות סביבתיות ברחבי העולם מתגבשות בחלקן הגדול על ידי חיקוי תנועות מקבילות בארצות אחרות והתבדלות מהן לטירוגין. כך, קרוב לוודאי, כאשר מדען טבע סובייטי פנה למנהל הלשכה הפרוסית להגנת הטבע בתואר "שליח תנועת הגנת הטבע ההומנית", הן הכותב והן המכותב לא נותרו אדישים.³² היסטוריה עולמית מסוג זה, הערוכה לפי

וערוביה מורכבת של אינטרסים היסטוריוגרפיים ופוליטיים מכשילה דיון פתוח בהשלכות הנובעות מכך. בטרם ננסה את כוחנו בבנייה מחדש, משתלם להביט בקצרה בדיון ההיסטורי־סביבתי הבינלאומי, שבו מסתמנות מגמות מספר שבשנים הקרובות עשויות להפוך לרלוונטיות גם עבור גרמניה. עם אלו נמנית למשל תנועת ה"צדק הסביבתי" האמריקאית, שבשנים האחרונות הפכה את החיבור בין פגיעה סביבתית, אי־שוויון חברתי ואפליה על רקע אתני לנושא עיסוקה. מתנועה פוליטית זו נבע גם הרחף לחיפוש אחר עקבות היסטוריים, שחשף לאור יום מספר רב להפליא של קולות שער אז נעלמו מהעין המביטה בתנועה הסביבתית ה"אמיתית".

טל שוחט, ללא כותרת, 2005, 111x111 ס"מ, באדיבות האמנית וגלריה רחנפלד

יחסי גומלין, כפי שכריסטופר ביילי (Bayly) הדגים לאחורונה, עשויה לזמן עוד מיני הפתעות מגוונות עבור ההיסטוריה של התנועה הסביבתית.³³

דרכים לסינונזה חדשה

סקירת המשבר שבו שרוי המחקר תפסה מקום נכבד יותר מזה של ההצעה הקונסטרוקטיבית שלהלן, ולא רק בשל נטיית הכותב לביקורת נוקדנית: תכלית המאמר, אחרי הכול, היא לשרטט משבר מושגי שהמחקר הגרמני העדיף עד כה להרחיק. כמו כן, אסור שהצעות לשיפור למיניהן ייצרו אשליה, כאילו ניתן להיפטר מהבעיות ללא עבודת שדה אינטנסיבית. מי שמכיר את המצאי העשיר של הארכיונים הגרמניים יכול רק להניד בראשו על צרות האופקים של מחקרים מסוימים. אף על פי כן, מובאים להלן כמה ניצני רעיונות, אשר יחד עם ההערות שכבר הובאו לעיל, עשויים לשמש לפחות כמצפן עבור עבודת המקורות העזרית:

- (א) גם בגרמניה פורחת ההיסטוריה העולמית, ואילו הקיבעון העצמי הלאומי של תולדות התנועה הסביבתית בגרמניה הופך אף מיושן משהיה. או שמא עומדת הנטייה להיסטוריה עולמית בדרכם של החוקרים עוד קודם לכן, בכך שהיא מעמתת אותם עם עושר צרוף ובלתי חדיר של היסטוריות לאומיות, אזוריות ומקומיות? בתחילה אין להציב את הרף גבוה מדי: תועלת רבה תצמח לחוקרים כבר מעיון בסקירות רחוב של תולדות התנועה בארצות השכנות. הזמנים שבהם היה ניתן לרחות בדברים אלה בתואנה שחסרה הספרות המקצועית חלפו מזמן.
- (ב) שימת לב מיוחדת לאשכול נושאים חוצי גבולות עשויה להשתלם במחקר העתידי. למשל: האם התבססותן של אגודות מיוחדות להגנה על ציפורים בשלהי המאה ה-19 בגרמניה, באנגליה ובארצות הברית, לצד התנועה הכללית להגנת החי – אגודות שנשים מילאו בהן תפקיד בולט במיוחד – היא באמת בגדר צירוף מקרים בלבד? נראה שבארצות רבות, התנועה להגנת הציפורים מילאה את תפקיד החלוצה בתחום הגנת הטבע, דפוס שניכר גם בדוגמה של המאבק על אגם החולה בישראל.³⁴ מבט על אשכול שכזה – מבלי להשטיח כמובן הבדלים לאומיים – יוביל ודאי לפרגמנטציה נוספת בתמונה ההיסטורית של התנועה הסביבתית. אך תחת זאת, הוא ייצר תמונה בעלת קווי מתאר ברורים עבור תחומים נבחרים.
- (ג) התמונה העצמית האידאליסטית של התנועה הסביבתית מתגלה שוב ושוב כמעוותת, וכבר הגיעה השעה לדבר בכירוד על אינטרסים של קניין בהתייחס לתנועה האקולוגית. הדבר תקף במפורש לגבי שני הצדדים: קניין פרטי הוא כוח מניע חשוב של מחאה סביבתית, אולם יוזמות רלוונטיות נדחקות בקלות

יתרה לשוליים והופכות להפגנות NIMBY (Not In My Back Yard).³⁵ מצד אחר, יש להדגיש גם את הזכות לקניין של אנשים שהתנועה הסביבתית נוהגת לבקר. הניצול לרעה של זכויות הקניין תחת שלטון הנאצים ודאי לא היה מאורע ייחודי בהיסטוריה העולמית של התנועה הסביבתית.

(ד) ההסתעפות הכרונולוגית שהתוותה לעיל בין התנועה הסביבתית לבין הפוליטיקה הסביבתית עשויה לספק דחף לדגש מחוזק על הלוגיקה הפנימית של שתי הספרות – זו של התנועה וזו הפוליטית. נציגים של תנועות ובעלי תפקיד פוליטי פועלים על פי דרכי מחשבה ודפוסי התנהגות שונים לגמרי. אופק הזמן לכדו כבר שונה מאוד: תנועות נוטות לסגנון התנהגות קצר מועד ומכוון-קמפיין. גורמים ממלכתיים, לעומת זאת, נוטים לשגרה ולפורמליזציה. האתגר, להביא להרמוניה בין פעילות תנועתית לתחשיב פוליטי, הוא גדול בהרבה מכפי שהתיר המחקר לשער עד היום. עבור מדינה כמו גרמניה, אשר יש להודות שלרשותה עומדת בירווקרטיה המודעת לעצמה במיוחד, רבים הסימנים המעידים על התרחשותן של שתי מהפכות אקולוגיות: האחת ממסדרת-ממלכתית והאחרת של החברה האזרחית, שחורף כל האינטראקציה ביניהן, בכל זאת הן מפגינות מידה עצומה של אוטונומיה.

(ה) מתבקש מאתנו גם להיזכר בהנחת היסוד בדבר החופש משיפוט ערכי של מקס ובר, ביחס להתפתחויות מסוימות. בעיות המחקר ששורטטו נבעו בסופו של דבר, בחלקן הגדול, מאהדה חסרת בושה לנציגי התנועה. הסיבוכים הנזכרים בדיון על העבר הנאצי של התנועה האקולוגית בגרמניה לא היו מתרחשים כלל אלמלא התפתחה המחלוקת בסמיכות כה מידית לתנועת הגנת הטבע העכשווית: רק החיבור בין האינטרסים הפוליטיים של הדור הצעיר של מגני הטבע ייצב את הקיבעון האידאולוגי שתיארנו, שהיה בינתיים לאבן נגף בפני המחקר.

(ו) אין להבין דרישה שכזו באופן שגוי כקריאה לניקוי נורמטיבי יסודי של המחקר. מקרבנות של התנועה הסביבתית וההיסטוריה הסביבתית התפתחו בין השאר גם מסורות בעלות ערך למחקר המדעי. אלא יש להבינה כך לערך: נדרש ריחוק ממוקדי כוח ונכונות לרחות באופן החלטי התבטאויות היסטוריות מפוקפקות, אשר ברי לכול שהן משרתות אינטרסים מסוימים. חשיבות הריחוק ויכולת הביקורת גוברת ככל שאיגודים סביבתיים ומוסדות מקדמים באופן מודע פוליטיקה מסוימת של ההיסטוריה. הזמנים שבהם היה ניתן, במקרה של ספק, לייחס להם אי-ידיעה תמימה, חולפים לאיטם. כאשר המשרד הפדרלי להגנת הסביבה אינו מסוגל להכיר בפריחה של התנועה להגנת הטבע בתקופת המשטר הנאצי, אין לתלות זאת בחוסר מידע, אלא ברצונן של הרשויות להתרחק מפולמוס לא-נעים.

האם התנועה האקולוגית היא, אפוא, מיתוס מודרני? האם המודעות הסביבתית של אזרחי גרמניה אינה אלא ההתפתחות האחרונה במסורת אינטלקטואלית ארוכה, הרואה את עצמה כיחידה במינה וחסרת תקדים? בטרם נשיב על שאלה זו, טוב נעשה אם ניזכר בעובדה שגם התנועה הסביבתית נאלצת זה זמן להדוף ביקורת נוקבת. במשך תקופה ארוכה היו אלה בעיקר דירק מקסאינר (Maxeiner) ומיכאל מירש (Miersch) שבלהיטות מומרים בולטת דיברו בגנות מיתוסים אמיתיים ומדומים של התנועה הסביבתית.³⁷ לאחרונה נראה שיוזף רייכהולף (Reichholz) מחרה מחזיק אחריהם בביקורת דומה.³⁸ למען האמת, יהיה זה מאכזב אם ההיסטוריה הסביבתית שנישאה על כנפי האהדה תידרדר כעת בכיוון ההפוך, ותועמד כולה על חשיפה בוטה של חולשותיה.

על רקע ביקורת זו, מתבלט האתגר הניצב בפני תנועה סביבתית בעלת מודעות היסטורית. הביקורת הנוקבת הולידה אווירת בעד ונגד, שבה כל הערה מסתכנת מיד בבדיקה בציזיותיה, שתכליתה בתורה לקבוע אם היא משרתת את האינטרס של איכות הסביבה או של מתנגדיה. בצורה זו, קל לעשות רלטיביזציה להערה החביבה על ההיסטוריונים באשר לפער בין תודעה אקולוגית לבין עשייה אקולוגית, שהרי לא מדובר כאן בבעיה ייחודית של המחנה האקולוגי: כל התנועות החברתיות מכירות היטב את התהום הפעורה בין התנהגות כוח לבין התנהגות בפועל. אך האם לא נשמע הדבר בריבזמן כתירוץ זול? הפרויקט ההיסטורי ידבק בהכרח בקווי השיח המקובלים, כל עוד יישמר מלהסתבך במריבות אין קץ על התגייסות אמיתית או מדומה לצד זה או אחר.

הפרויקט של היסטוריזציה של השיח האקולוגי עשוי, לפיכך, להפיק את מרב התועלת אם יצמח בדיוק היכן ששוכנות טלאולוגיות מפתות. אין ספק שמאחורי המיתוס על אודות התפנית האקולוגית עומדת התפיסה שהתודעה הסביבתית העכשווית היא התגשמות התכלית ההגיונית של החשיבה הירוקה – מעין גולת הכותרת בתהליך אבולוציוני ממושך של אתיקה סביבתית. בביקורת על טלאולוגיות מהסוג הזה יש להיסטוריונים ניסיון הולם, וייתכן שהיסטוריזציה שכזו יכולה לסייע לנו להתבונן בתודעה האקולוגית כבתופעה דינמית, המצויה בתהליך מתמשך של התגלגלות היסטורית. בדרך זו ייפתחו מרחבי תמרון לדיונים בלי שתונח מראש תפיסה אקולוגית קודקטית המאיימת ברקע. התפיסה שלפיה בסופה של דרך ארוכה הגיעה כעת החשיבה האקולוגית לנקודת סיום המצויה מעבר להיסטוריה מסגירה בדיוק את ההיכרס הראוי לביקורת. ביקורת כזו נמנתה מאז ומתמיד עם משימותיה הנכבדות ביותר של כתיבת היסטוריה.

(ז) ניתן, לבסוף, לשאוב עידוד מהיריעה שהבעיות ששורטטו הן בבחינת הכלל עבור היסטוריה של תנועות חברתיות. תנועות חברתיות הן שחקניות אמורפיות מטבען, אשר מתחמקות מתחייבות גבולות ברורים.³⁶ גם השפגאט בין יומרה מדעית וחברות אישית בתנועה מוכר היטב מההיסטוריה של תנועות הפועלים. האם יהיה זה יומרני להציג את ההיסטוריה של תנועות הפועלים כאזהרה בפני משגים אפשריים בהיסטוריה של התנועה הסביבתית? ההיסטוריה של תנועות הפועלים היא הרוגמה הקלאסית לשדה מחקר שאכן התמוטט תחת כובד משקלם של עוד ועוד מחקרים נקודתיים. על רקע זה, ניתן להעיר באינחת מסוימת שבינתיים נערמים להם חקרי מקרה גם בתחום ההיסטוריה הסביבתית. לפיכך, פיתוח תיאוריות לטווח בינוני והדיון בהן הנם ככל הנראה המצרך המבוקש ביותר של המחקר נכון להיום.

טל שוחט, ללא כותרת, 2005, 121x121 ס"מ, באדיבות האמנית וגלריה רחנפלד

- Monika Bergmeier, *Umweltgeschichte der Boomjahre 1949-1973, Das Beispiel Bayern*, Münster: Waxmann, 2002 .10
- http://www.nabu.de/nabu/portrait/ : הצגת דברים זו נגישה באינטרנט בכתובת: geschichte/ .11
- Jens Ivo Engels, *Naturpolitik in der Bundesrepublik. Ideenwelt und politische Verhaltensstile in Naturschutz und Umweltbewegung 1950-1980*, Paderborn: Schöningh, 2006, p. 20 .12
- Uekoetter, *The Age of Smoke*, ראו: על כך בהרחבה, .13
- Andreas Knaut, "Zurück zur Natur! Die Wurzeln der כך, לדוגמה, .14
- Ökologiebewegung" Supplement 1 [1993] zum *Jahrbuch für Naturschutz und Landschaftspflege*, Greven: BBN, 1993
- Friedemann Schmoll, *Erinnerung an die Natur. Die Geschichte des Naturschutzes im deutschen Kaiserreich*, Frankfurt: Campus, 2004 .15
- ובגרמנית "Die Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege". גוף זה היה הרשות .16
- הממשלתית הראשונה להגנת הטבע בפרוסיה (נוסדה ב-1906) והיא הופקדה, כנרמז בשמה, על שימור "ערכי הטבע הראויים להנצחה". היא שימשה מוקד לרבים מהמחקרים המוקדמים שאליהם מתייחס הכותב.
- "An Interview with Joachim Radkau", *Environmental History* 13 (2008): .17
- 757-768, 763
- Joachim Radkau, Frank Uekötter (eds.), *Naturschutz und לתוצאות הכנס ראו Nationalsozialismus*, Frankfurt: Campus, 2003 .18
- Frank Uekötter, "Naturschutz und Nationalsozialismus – Erblast für den .19
- Naturschutz im demokratischen Rechtsstaat?", in: *Natur und Landschaft* 77 (2002): 422-423
- Walter Mrass, *Die Organisation des staatlichen Naturschutzes und .20*
- der Landschaftspflege im Deutschen Reich und in der Bundesrepublik Deutschland seit 1935, gemessen an der Aufgabenstellung in einer modernen Industriegesellschaft*, Stuttgart: E. Ulmer, 1970; Gert Gröning, Joachim Wolschke, "Naturschutz und Ökologie im Nationalsozialismus", *Die alte Stadt* 10 (1983): 1-17; Gert Gröning, Joachim Wolschke-Bulmahn, *Die Liebe zur Landschaft. Teil I: Natur in Bewegung. Zur Bedeutung natur- und freiraumorientierter Bewegungen der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts für die Entwicklung der Freiraumplanung*, Arbeiten zur sozialwissenschaftlich orientierten Freiraumplanung 7, Frankfurt: Campus, 1986; idem, *Die Liebe zur Landschaft. Teil III: Der Drang nach Osten. Zur Entwicklung der Landespflege im Nationalsozialismus und während des Zweiten Weltkrieges in den "eingegliederten Ostgebieten"*. Arbeiten zur sozialwissenschaftlich orientierten Freiraumplanung 9. Frankfurt: Campus, 1987. שני המחקרים האחרונים הנזכרים כאן הוציאו מאז לאור עוד פרסומים רבים בנושא זה, בלי להציג תוך כדי כך תזות או חומרים חדשים.

1. [חיקוי מלגלג של השיח הסביבתי הגרמני בצרפתית, על ידי הקדמת ה"א הידיעה הצרפתית לביטוי הגרמני שמשמעותו המילולית "מות-היער". הערות המתרגם תופענה בסוגריים מרובעים]. ראו בנושא זה: Kenneth Anders, Frank Uekötter, Viel Lärm ums stille Sterben, "Die Debatte über das Waldsterben in Deutschland", in: Frank Uekötter and Jens Hohensee (eds.), *Wird Cassandra heiser? Die Geschichte falscher Ökoalarme*, Stuttgart: Franz Steiner, 2004, pp. 112-138
2. ראו למשל Verena Winiwarter, Martin Knoll, *Umweltgeschichte. Eine Einführung*, Cologne: Böhlau, 2007; Frank Uekötter, *Umweltgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert*, München: Oldenbourg, 2007; Nils Freytag, "Deutsche Umweltgeschichte – Umweltgeschichte in Deutschland. Erträge und Perspektiven", *Historische Zeitschrift* 283 (2006): 383-407
3. Rolf Peter Sieferle, *Fortschrittsfeinde? Opposition gegen Technik und Industrie von der Romantik bis zur Gegenwart*, München: Oldenbourg, 1984; Ulrich Linse, *Ökopax und Anarchie. Eine Geschichte der ökologischen Bewegungen in Deutschland*, München: Deutscher Taschenbuch, 1986
4. מפלגת הירוקים התאחדה ב-1993 עם מפלגת הבונדניס 90, שהוקמה לפני כן מאיחוד של כמה תנועות מזרח גרמניות לזכויות האזרח. מאז ידועה המפלגה בגרמניה בשמה הכפול. ראו Joachim Raschke, *Die Grünen. Wie sie wurden, was sie sind*, Cologne: Böhlau, 1993; Markus Klein, Jürgen W. Falter, *Der lange Weg der Grünen. Eine Partei zwischen Protest und Regierung*, München: Beck, 2003
5. לממצאים האחרונים של מפעל מחקר זה, ראו Institut für Umweltgeschichte und Regionalentwicklung (ed.), *Umweltschutz in der DDR. Analysen und Zeitzeugenberichte*, 3 vol., München: Beck, 2007
6. Andreas Dix, "Freies Land". *Siedlungsplanung im ländlichen Raum der SBZ und der frühen DDR 1945-1955*, Cologne: Böhlau, 2002
- זה לא נזכר אף פעם אחת בסקירת המחקר האחרונה של הרמן בהרנס: Hermann Behrens, "Rückblicke auf den Umweltschutz in der DDR seit 1990", in: *Institut für Umweltgeschichte und Regionalentwicklung, Umweltschutz*, vol. 1, pp. 1-40
7. Frank Uekoetter, *The Age of Smoke. Environmental Policy in Germany and the United States, 1880-1970*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2009, pp. 246-248
8. Sandra Chaney, *Nature of the Miracle Years. Conservation in West Germany, 1945-1975*, New York and Oxford: Berghahn Books, 2008, Chap. 3
9. Almut Leh, *Zwischen Heimatschutz und Umweltbewegung. Die Professionalisierung des Naturschutzes in Nordrhein-Westfalen 1945-1975*, Frankfurt: Campus, 2006

35. והאקדמיה ללשון הציעה את התרגום: למב"י = לא מסכים בחצרי'ן.
36. נמנעתי מהתייחסות לתנועות החברתיות החדשות. לקו רעיוני זה, שבמקורו הנו ייבוא של תיאור עצמי אל המחקר המדעי, נודעה ללא ספק השפעה מעוררת על המחקר: ראו Roland Roth, Dieter Rucht (eds.), *Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt: Campus, 1987. עם זאת, בגין ההבחנה בין תנועות חברתיות "ישנות" ו"חדשות" משתמעת ממנו טענה לייחודיות, אשר הולכת ומתגלה כמפוקפקת. ישנם סימנים המרמזים על נטישה חשאית מזדחלת של תיאורמה זו. לדין רחב יותר בעניין זה ראו Uekötter, *Umweltgeschichte*, p. 76
37. Dirk Maxeiner, Michael Miersch, *Öko-Optimismus*, Düsseldorf: Metropolitan, 1996; idem, *Lexikon der Öko-Irrtümer. Fakten statt Umweltmythen*, München: Piper, 2000
38. Josef H. Reichholf, *Die falschen Propheten. Unsere Lust an Katastrophen*, Berlin: Klaus Wagenbach Verlag, 2003

21. Hans-Werner Frohn, "Naturschutz macht Staat – Staat macht Naturschutz. Von der Staatlichen Stelle für Naturdenkmalpflege in Preußen bis zum Bundesamt für Naturschutz 1906 bis 2006 – eine Institutionengeschichte", in: idem, Friedmann Schmoll (eds.), *Natur und Staat. Staatlicher Naturschutz in Deutschland 1906-2006*, Bonn Bad Godesberg: Bundesamt für Naturschutz, 2006, pp. 85-313
22. Friedemann Schmoll, "Die Verteidigung organischer Ordnungen. Naturschutz und Antisemitismus zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus", in: Radkau, *Naturschutz und Nationalsozialismus*, p. 169
23. Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism. Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984
24. Charles Cloosmann, "Legalizing a נרחב בחוק הגנת הטבע ברייך: לדין נרחב בחוק הגנת הטבע ברייך: "Legalizing a Volksgemeinschaft. Nazi Germany's Reich Nature Protection Law of 1935," in: Franz-Josef Brüggemeier, Mark Cioc, and Thomas Zeller (eds.), *How Green Were the Nazis? Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*, Athens, Ohio: Ohio University Press, 2005, pp. 18-42
25. Frank Uekoetter, *The Green and the Brown. A History of Conservation in Nazi Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006; idem, "Green Nazis? Reassessing the Environmental History of Nazi Germany", in: *German Studies Review* 30 (2007): 267-287
26. Sylvia Hood Washington, Paul C. Rosier, Heather Goodall (eds.), *Echoes from the Poisoned Well. Global Memories of Environmental Injustice*, Lanham, Maryland: Lexington, 2006
27. Robert Gottlieb, *Forcing the Spring. The Transformation of the American Environmental Movement*, Washington and Covelo, California: Island Press, 1993
28. Kai Buchholz et al. (eds.), *Die למבט ממצה על התנועה לרפורמת הגוף, ראו Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*, 2. vol., Darmstadt: Häusser, 2001
29. James David Fahn, *A Land on Fire. The Environmental Consequences of the Southeast Asian Boom*, Boulder: Westview, 2003, p. 7
30. ראו: Schmoll, *Erinnerung an die Natur*
31. Anna-Katharina Wöbse, "Oil on Troubled Waters? Environmental Diplomacy in the League of Nations", *Diplomatic History* 32:4 (2008): 519-537
32. Bundesarchiv B 245/214 Bl. 50
33. Christopher A. Bayly, *Die Geburt der modernen Welt. Eine Globalgeschichte 1780-1914*, Frankfurt: Campus, 2006
34. Alon Tal, *Pollution in a Promised Land. An Environmental History of Israel*, Berkeley: UC Press, 2002, pp. 115-118